

A Hagenström-modell

*Halmos Károly: Családi kapitalizmus.
Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest,
2008. 209 oldal*

Halmos Károly könyve előszavában, miután bevallotta, hogy soha nem vágyott könyvet írni, úgy nyilatkozik, hogy be kellett látnia, a „könyvírás sajátos és egészen érdekes szellemi tevékenység”. (7. old.) A szerény előszó után valójában egy összetett szellemi vállalkozás következik, amire a munka közelebbi témáját, valamint földrajzi és időbeli kereteit homályban hagyó kötet cím nem is igazán utal. Elkelt volna egy alcím, amely tájékoztatná az olvasót, hogy mire is számítsa. A kötet nagyon aprólékos genealógiai és társadalomtörténeti adatgyűjtést tartalmaz a magyar irodalomtörténetből is ismert Baumgarten család három-négy nemzedékéről. Ez az anyag adja a könyv terjedelmileg meghatározó részét, a mellékletek nélkül tekintve a szöveg felét. Az alcím így joggal utalhatott volna a Baumgarten család történetére, mondjuk, a hosszú 19. században. Halmos Károly a családi genealógiát és családtörténeti adatgyűjtést ugyanakkor ötvözi a magyarországi nagypolgárságba felemelkedő zsidó családok társadalmi útjáról és a magyar kapitalizmus kifejlődéséről szóló történetírói, sőt szépírói elbeszélések elemzésével. A kötet gondolati magja éppen e két elemzési csapásirány metszéspontjában található; a genealógiai és társadalom-, valamint gazdaságtörténeti részleteiben feltárt családi pályáiv tényeit ütközteti Halmos Károly a zsidó nagypolgári családokról szóló elbeszélésekkel. A könyv alcíme ezért talán úgy hangozhatna: magyar kapitalizmus, zsidó nagypolgárság – értelmezések egy esettanulmány tükrében.

A kötet sajátos szerkezetű. Az előszót követő bevezetés a családi kapitalizmus fogalmának értelmezését adja. Ezt két további elméleti, bevezető jellegű fejezet követi. Az

elsőben Halmos Károly azt járja körül, hogy miként lehet szépirodalmi forrásokat felhasználni történetírói munkában. E hasznosítás három típusát azonosítja. Az egyik során a szépirodalmi mű egyes részeit – elsősorban a hétköznapi kultúra vonatkozásában, függetlenül a mű esztétikai dimenzióitól – mintegy néprajzi adatközlésnek tekintjük. Ezt a megközelítésmódot nevezi Halmos realistának. Strukturalista megközelítés esetén a kutató az irodalmi szövegeket úgy kezeli, mintha bennük a szerző mintegy kultúrantropológusként tudósítana egy számunkra már nem létező világról. Ez a szemlélet már számol azzal, hogy a szerző nem egyszerűen visszatükrözi kora valóságát, hanem valamifajta értelmezés keretében újratereget a műben. A harmadik megközelítésben nem a szöveg–szerző–egykori valóság viszonyrendszeréről van szó, hanem a mű és a közönség viszonyáról. E felfogásban, melyet Halmos Károly genialisnak nevez, a szöveg kapcsolatát keletkezése korának társadalmával nem a szerző biztosítja, hanem az olvasó. A 19. században kialakult irodalmi piac rövid közgazdaságtani elemzéséből bontja ki Halmos azt a megállapítást, hogy az igazán nagy irodalmi sikerek nem lehetnek véletlenek, ám azokat a társadalomtörténésznek nem a művek esztétikai értékei vagy a befogadás hermeneutikai megközelítésén keresztül kell elemezni, hanem az egyes munkákat mint piacra dobott és sikeressé vált termékeket kell értékelni. Például a Jókai-regények a retrospektív elemző számára így nem az általuk ábrázolt világról szólnak, hanem olvasóközönségükről, amely magára vagy vágyaira ismert bennük, s nagy példányszámban olvasta őket. Az okfejtés végén jut el Halmos Thomas Mann Buddenbrook-házának elemzéséhez, s a könyv korabeli nemzetközi és hazai sikerének tényével indokolja, hogy miért alkalmas e mű arra, hogy belőle egy ideáltí-

pust vonjunk ki a kapitalizmus 19. századi kibontakozása idején feltörekvő családok történetének értelmezéséhez. Az egykori közönségsiker ez esetben a választott irodalmi mű által ábrázolt családi pályáivet, illetve az abból kivont modellt mint az adott korszak hasonló családi vállalkozásainak elemzésénél használható tudományos fogalmi apparátust legitimálja.

A második, még mindig bevezető jellegű fejezet ezek után a Thomas Mann-regényben található családi pályáivek elemzését nyújtja. Halmos eljárása azonban itt is túlmegegy azon, amit az olvasó várna, mert nem egyszerűen a Buddenbrookok generációinak történetét foglalja modellbe, hanem regénybeli ellenlábasaik, a beérkezett család szembenálló, parvenü Hagenströmök történetét is messzemenően figyelembe veszi, sőt a hangsúly inkább rájuk esik. Nem egy családtörténet alapján dolgoz ki tehát egy – szükségképpen merev – ideáltípust, hanem a két eltérő dinamikájú és periodicitású családi pályáiv ütköztetéséből tud egy eleve opciókat tartalmazó modellt alkotni. (A Hagenström-modell pontokba szedett szabatos megfogalmazása: 40. old.)

Az elméletileg igényesen és irigylésreméltó olvasottság alapján megalkotott értelmezési keret kidolgozása után a következő – számos alfejezetből álló – nagyobb fejezet tartalmazza a kötet tulajdonképpeni empirikus anyagát, a Baumgartenek nemzedékeinek családtörténetét. A rekonstrukció itt a genealógiai munkákhoz hasonlóan generációról generációra haladva és ágakra bontva tárgyalja a család történetét. Ehhez a kiinduló forráscsoportot a Baumgarten Artúr – az alapítványtevő Baumgarten Ferenc unokaöccse – kezében fennmaradt családi irathagyatéék és leszármazási tábla képezte, valamint a vele még évekkel korábban készített interjúk. Mindezt Halmos több levéltárra is kiterjedő, sokrétű kutatással egészítette ki, szerződések, végrendeleteket, leltárakat, magánleveleket, közjegyzői iratokat vonva be elemzésébe.

Az egybegyűjtött forrásanyag alapján az olvasó nyomon követheti a Baumgarten család árait, a családtagok földrajzi mobilitását, vagyongyarapodásukat, részben üzleti tevékenységüket, gazdálkodásukat, ingatlanszerzéseiket és eladásait, házassági döntéseiket, örökhagyói rendelkezéseiket, és helyenként megismerheti egyes családtagok némely személyiségjegyeit is. A forrásadottságok függvényében ez a bemutatás változó részletességű. Halmos Károly láthatólag törekedett arra, hogy a birtokába került részletek közül a lehető legtöbbet olvasói tudomására hozza. A recenzens osztózik Halmosnak a részletek iránt való vonzódásában, s bizonyára sok olvasó valóban érdeklődéssel követi egy lakás beosztásának, berendezésének, a szobák méretének, a falak színének leírását (82–84. old.), ám mégis időnként szerencsésnek tűnne, ha a szerző több értelmezést vagy magyarázatot fűzött volna az egyes információkhoz (például egy csőd eseményeihez, 60–66. old.), hiszen sok történész olvasó – beleértve a recenzent – sem rendelkezik a szóban forgó korszakra és közege vonatkozó olyan jártassággal, hogy a felmerülő valamennyi üzleti vagy egyéb részletet mind megfelelően értelmezni tudja. Másutt viszont, ahol a szerző állásfoglalásokat vagy értelmezéseket közöl, azok túlságosan lakonikusnak tűnnek. Ilyen például a 153. oldalon található megállapítás, mely szerint „ebben az értelemben a Baumgarten család 19. századi sikertörténete közvetve a hazai tőkés fejlődés korlátairól is szól”. Megelőzően a törzsöröklésnek és egyenlő öröklésnek a kapitalizmus kialakulásában játszott szerepéről esik szó, illetve tágabban az élet és a jogi formák elválásáról. Nem világos, hogy miként függ össze ezzel az egy fejezet utolsó mondataként, tehát hangsúlyos helyen szereplő imént idézett mondat, s hogy egyáltalán miként is kell azt értelmezni. Logikusan adódik a mondat értelmezéseként a feltételezés, hogy a család sikere vagy a siker módja valamilyen képp összefügg, netán oksági viszonyban áll a tőkés fejlődés valaminő – de milyen? –

magyarországi korlátaival, s hogy más-milyen – kevésbé korlátos? – tőkés fejlődés viszonyai között a Baumgartenek annyira vagy azon a módon, amennyire és ahogy sikeresek voltak, nem tudtak volna sikeressé válni. Mindez nyilvánvalóan kibontást érdemelt volna.

A Baumgarten családtörténetéről szóló részek lezárása a kötet szerkesztés szempontjából elég furán alakul. E nagy fejezet végén ugyanis három darab rövid, epilógusnak nevezett szövegrész található, amelyeket egy forrásszöveg követ, Baumgarten Artúrnak az egykori családi birtokon folyt gazdálkodásról és a II. világháború családát érintő eseményeiről szóló leírása. E szövegrész inkább a függelékben található volna helyet. Ez után egy „Családi? Kapitalizmus?” című, első pillantásra lezárásnak tűnő szövegrész áll, amit már csak a „Zárszó” követ. A „zárszó” megjelölés nyomán rövid, a kötet egészére visszapiillatkozó gondolatokat várnánk, ehelyett Halmos Károly itt még egy több mint húsz oldalas, az empirikus munka során fölrajzolt Baumgarten családi pályáiv(ek)et értelmező elemzést közöl, amelyben hasznosítja a második bevezető fejezetében a Thomas Mann-regény nyomán kidolgozott ideáltípust, továbbá itt vonja be az elemzésbe a nagypolgári családok útjáról szóló különböző elbeszéléseket. Itt jutunk el tehát az eddigi munka eredményeinek igazi leartatásához.

Halmos a magyarországi zsidó nagypolgári családi pályáivak elemzéséhez először a családtörténet nemzedékeiben és a vállalati fejlődés stádiumaiban gondolkodó tipológiákat veszi sorra. Ezeket – Szekfű Gyula és a nála jóval korábbi (és talán Szekfűnek is mintául szolgáló) Keleti Károly értelmezését boncolgatva, csakúgy mint az ezek továbbfejlesztését képező, Ránki Györgynél és Hanák Péternél található tipológiát – alkalmatlannak találja a Baumgarten-történet értelmezésére. Még mindig nemzedékekben és a vállalkozás fejlődésének stádiumaiban gondolkodó tipológia Ungár Lászlóé, ám a megelőzőektől lényegesen eltér – írja Hal-

mos –, mert míg azok a cégek, illetve családok magyarországi tőkefelhalmozására koncentráltak, illetve ezt a mozzanatot látták lényegesnek, addig Ungár azt hangsúlyozza, hogy e nagyvállalkozóknak az ország határain túlnyúló családi–üzleti kapcsolatrendszerén keresztül éppenséggel nyugatról áramlott hozzánk a tőke. A Baumgarten-történetre azonban ez a leírás sem illik tökéletesen, mert egyrészt a családi kapitalizmus korszaka nem zárult le a kiegyezéssel, sőt családi cégek a 20. századot is sikeresen megélhették, másrészt pedig a család történetében a hitelezési üzlet koránt sem mindig volt „diadalmenet” (158. old.), s a hitelek felvevői, még ha nemesi birtokosnak látszanak is, valójában ugyanúgy értettek a pénzügyekhez, mint hitelezőik. Halmos ezután még néhány tipológiát boncolgatva – Varga Lászlóét, ifj. Leopold Lajosét és saját korábbi fogalmi rendszerét – s végül valamennyit elvetve érkezik el a Hagenström család történetéhez mint olyan értelmezési kerethez, amely a Baumgartenek történetére illeszthető. (E részbe is jut egyébként olyan lakonikus állítás, amelynek kibontását bizonyára sok olvasó érdeklődéssel olvasná, jelesül a Szerb Antaltól idézett „zsidó patricius” kifejezés retorikailag erősnek, de tudományosan tartalmatlannak minősítése, 162. old.)

A családi pályáivet Halmos elsősorban a tágabb társadalmi közegbe való integráció szempontjából tekinti át, kezdve a vagyoni viszonyok, pályaválasztási stratégiák, párválasztási döntések, közéleti szerepvállalás kérdéseivel, hogy azután eljusson az integráció következő lépcsőjének tekintett tulajdonképpen asszimilációhoz. A Thomas Mann-nál a Buddenbrookok ellenlábasként szereplő családhoz hasonlóan az első ismert Baumgarten ősök tisztességgel vagyonnal, de „szociálisan páriaként” (163. old.) lépnek fel a történet kezdetén. Sem a regénybeli, sem a történelmi család nem szegény a kapitalizmus kibontakozásával párhuzamos pályáivük kiindulópontján, nem *self made manek* a szó szoros értelmében, hanem in-

kább bizonyos középszintről törnek a magasba. A Baumgartenek esetében a saját közösségen belüli tekintélyhez azonban egész közösségük presztízshiányos, sok szempontból kirekesztett helyzete társul. E kivülállóság azonban nem jelentett kötetlenséget, szabadságot a hagyományoktól, mint a Hagenströmök esetében, mert saját közösségük hagyományai nagyon is kötötték őket, s kötötte őket a tartósan megfigyelhető szándék is, hogy a – csak formálódóban lévő – magyar nemzeti keretekbe illeszkedjenek be.

A Hagenström-történetből adódó következő kérdéscsoport a gyerekek pálya- és párválasztása. A megfelelő választások nyilvánvalóan elengedhetetlenek voltak a siker több generáción át való tartóssá tételéhez. A Baumgartenek esetében a pályaválasztásra – főleg a családtörténet kezdeti korszakában – nem annyira a szülői szándékok teljesülése, mint inkább az attól való, kényszerek hatására történő eltérés a jellemző, később az üzleti tőke konvertálása vagy kiegészítése más típusú tőkével, illetve kompetenciákkal, mint például a jogászai vagy mérnöki képzés és gyakorlat. A párválasztás esetében megfigyelhető, hogy a család törekedett egy nálánál gazdagabb másik családdal többszörös házassági kapcsolatot létesíteni. Ez a pozsonyi Breuer család volt, amely nemcsak a társadalmi tekintélyt emelte, hanem szükség esetén a család hitelképességét is garantálhatta (hasonló kapcsolatok más nagyvállalkozó családoknál is megfigyelhetők, például a Neuschloss családnál). A párválasztás másik jellemzője a „dinasztián” belüli gyakori beházaság. Kevesebb mint száz év alatt a Baumgarten családban hat rokonok közti házasságkötés történt, az unokatestvéri szinttől kiindulva különböző fokú rokonok között. E beházaságok motiválója bizonyára a családi vagyon egybentartására és az egyes ágak leszakadásának megakadályozására irányuló szándék volt.

A házasságkötések ezen túlmenően nyilvánvalóan a család „külső” társadalmi in-

tegrálódását is elősegíthették. Exogám házasságkötésre, a zsidóságon kívülről érkező házastársra azonban alig van példa. A későbbi generációk között is inkább a házaspárok együttes felekezetváltása fordul elő, vagy arra találunk példát, hogy az áttért az új felekezeten belül szintén az áttértek közül választ párt magának. Ez, mint Halmos megjegyzi, valójában nem exogámia, hanem még szűkebb endogámia, hiszen a saját közösségük egy alcsoportján belül maradván házasodnak. Ez az endogámia Halmos szerint nem csupán jelzi a felekezeti – és a zsidó felekezeten belüli további társadalmi – tagolódás erejét, hanem egyúttal fenn is tartja a szociális elkülönülést. Ez igaz, de persze kérdés, hogy vajon voltak-e a csoporthatárokon átnyúló és esetleg kudarcba fulladt házassági kapcsolatteremtésre próbálkozások, mert ha igen, az nyilván más fénybe állítja az endogámiát.

A városi társadalomba való integráció fontos terepe volt a Hagenströmök esetében a közhatalmi funkciók betöltése Lübeckben. A Baumgartenek történetében ilyesmi aránylag szerény súllyal figyelhető meg. Ketten voltak a családból a fővárosi tanács tagjai, illetve a közhatalmi funkciókhoz sorolja Halmos az igazságszolgáltatásban betöltött pozíciókat, s a családból hárman is befutottak karriert e területen. A szerző még a hadseregszállítói vagy kormányzati tanácsadói szerepet is számba veszi mint a közhatalommal való kapcsolatokat. Ilyesmire a Baumgartenek történetéből inkább a 19. század első felében van példa, a napóleoni idők hadiszállításiában – bár inkább alvállalkozóként – betöltött szerep révén, illetve a gróf Cziráky Antalhoz fűződő kapcsolatok révén, aki a feudális viszonyok között sok tekintetben a közhatalmat is megtestesítette. A későbbi időkben csak a család egy tagjánál merül fel, nem túl nagy súllyal a tanácsadói szerep. Érdekes, hogy Halmos a közhatalommal való kapcsolatokat számbavétele során nem fordít figyelmet a különben részletesen tárgyalt (95–96. old.) Baumgarten Henrikre, aki a Ganz-Danubius

vezérigazgatójaként az első világháború előtti felkészülés és háború alatti haditermelés egyik fontos figurája volt.

Ez után következik a voltaképpeni asszimiláció, vagy Halmos szóhasználatával, az összeilleszkedés tárgyalása, amelynek a szerző négy útját azonosítja. Az első a felekezeti váltás, amelyre több példa is akad a család történetében. Többen választották a lutheránus hitet, mint például az alapítványtevő Baumgarten Ferenc is, aki ezt családja elleni lázadásként élte meg, de akadtak református vallású családtagok is, és volt példa a katolizálásra is. Több családtag tevékenykedett szabadkőművesként, amit Halmos – ismét egy megjegyzéssel, amely bővebb kifejtést is megérdemelt volna – egy vallás nélküli egyházhoz tartozásnak minősít. (169. old.) Az áttérésekkel kapcsolatban egyébként Halmos a „kikeresztelkedés” szóhasználat helyett a „megkeresztelkedés” kifejezés mellett kardoskodó Baumgarten Artúrt idézve arra utal, hogy a történészeknek óvatosabban kellene bánniuk az áttérések haszonelvű felfogásával. Nem biztos, hogy a felekezeti váltások pusztán racionális döntések egy előnyösebbnek érzett vallás mellett, illetve nem biztos, hogy az érintettek ilyenként élték meg. Ugyanez az észrevétel áll Halmos szerint a nemesítések megítélésére is. A történetírásban gyakori feltételezéssel szemben ugyanis nem biztos, hogy a 19. század végének polgárai, miközben látszólag elfogadták, a lelkük mélyén nem vették komolyan a „királyi kegy” megnyilvánulását. E mentalitástörténetileg nagyon érdekes kérdés – esetleges forrásszövegekkel történő – további megvilágítására azonban nem kerül sor. Halmos inkább a történetírói etika problémája felé viszi el a kérdést, amikor Natalie Zemon Davis kijelentését idézi arról, hogy a történészeknek úgy kell írnia, hogy egy elképzelt szembesítésben az általa megírt történet hőseinek szemébe tudjon nézni. Ezután még – továbbra is a Hagenström-modellt követve – Halmos röviden tárgyalja a professzionalizáció folyamán, a szakmák keretében történő tár-

sadalmi beilleszkedést, illetve a birtokvásárlást. Ez utóbbival kapcsolatban ismételtlen arra utal, hogy a Baumgarten család történetéből kirajzolódó kép bonyolultabb annál a feudalizációs tézisznél, amely a polgárságnak a nemesi birtokos csoportokhoz való – negatívan értékelt – hasonlóságát hangsúlyozza. A Baumgartenek számára a gazdálkodás egyszerre volt megélhetési mód és az „otium forrása”. (172. old.) A helybéli birtokosok kapcsolatrendszerébe való beilleszkedés, ha nem is teljesen, de bizonyos mértékig a zsidóüldözés idején is védelmet jelentett a család számára.

Az asszimiláció mentális oldalával, a nemzeti azonosulással kapcsolatban – miközben meglehetősen homályban marad, hogy ez mikor, milyen formában, mi módon ment végbe a családban – Halmos felveti, hogy ehhez a Baumgarteneknek is el kellett fojtaniuk magukban az antiszemitizmus különböző megnyilvánulásaihoz fűződő élményeik emlékét. Ugyanakkor családi emlékként ápolták Baumgarten Ferdinánd történetét, noha ez tényszerűségében nem bizonyítható. Lezárásként Halmos röviden demográfiai folyamatok és hozzájuk kapcsolódó szociális feszültségek felé fordul. A Baumgarten családban a 19. században az üzleti és társadalmi siker a család létszámának gyarapodásával járt együtt. A családalapítónak tekintett Lipótnak három fia, tizenkét unokája és hatvan dédunokája volt. Ezután viszont a következő nemzedék létszáma már csökkent, „demográfiai kontrakció” következett be, mégpedig hamarabb, mint a magyarországi népesség egészében. E kontrakció hatása azonban csak késleltetve érvényesült az életkor kitolódása miatt – állítja Halmos –, nyilvánvalóan az egész zsidóságra általánosítva a Baumgarten családnál megfigyelteteket. S mivel a „népesedési expanziója a társadalmi helyek és helyzetek birtoklásában” (174. old.) is kifejeződik, s a társadalom különböző csoportjaiban a demográfiai kontrakció különböző ütemben következett be, ez jelentős szociális feszült-

ségekhez vezetett, ami türelmetlenségé és vesztett háborúk nyomán faji gyűlölködéssé transzformálódott, „s ez volt az, ami oly keserűvé tette a huszadik századot” – fejeződik be Halmos Károly könyve egy súlyos utalással, amelynek önmagában egy monográfiát lehetne szentelni. (174. old.)

Esettanulmányokkal kapcsolatban gyakran vetődik föl az eredmények általánosíthatóságának kérdése. Miként lehet a megállapított sajátosságok térbeli, időbeli és társadalmi érvényességi körét megállapítani, illetve lehetséges-e egyáltalán egy család alapján bármekkora lépést is tenni az általánosítás irányában? Nyilván alig-alig. Halmos ezt a problémát sikeresen oldja meg, amikor nem a vizsgált család történetének reprezentativitását firtatja, hanem a család-történetet – a mikrotörténelemhez hasonló módon – mint modellt kezeli. Ehhez persze kell az a történeti szuverenitás, amely nem reked meg a különböző narrációk összevetésében, hanem ezeket az aprólékos forrásfeltáró, elemző munka során azonosított tényekkel ütközteti (s ez egy ma nem magától értetődő történetelméleti opció). Egy kidol-

gozott modellel indul az elemzés, amelyet a Hagenström család fikciós történetére alapoz Halmos – s e választását szellemesen megokolja –, majd a tények feltárása után az immár nyersanyaggal feltöltött modellt a zsidó nagypolgárság felemelkedéséről szóló, forgalomban lévő elbeszélésekkel ütközteti. Az elemzés meggyőző két tekintetben is. Egyrészt pertinensnek mutatja a modellt, amelynek a Baumgarten család története az egyik lehetséges konkrét megvalósulása. A Hagenströmök történetéből kivont és a Baumgartenek pályájára való alkalmazás során megerősített modell szempontrendszeré bizonyosan alkalmazható más családok történetére is. Másrészt pedig relativizálja a vizsgálatba bevont egyéb elbeszéléseket. Halmos vállalkozása nyomán a továbbiakban sokkal kevésbé lehet nagyvonalú, minősítésekkel könnyeden élő, elsietett elbeszéléseket előadni a sikeres nagypolgári családok felemelkedéséről.

BÓDY ZSOMBOR